

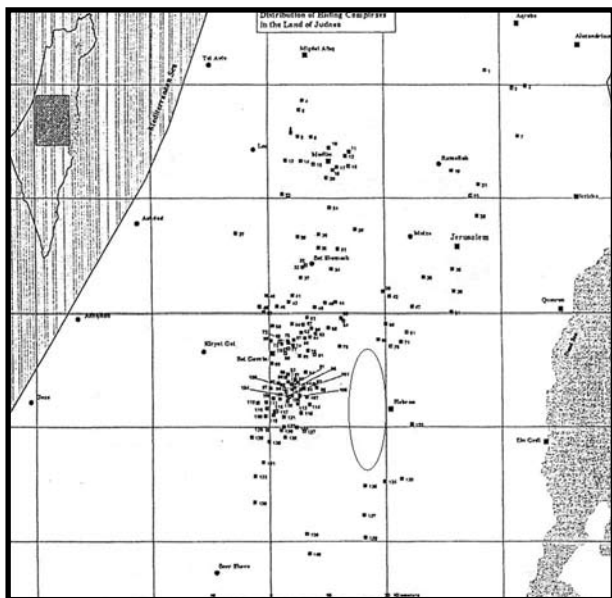
עדכון תפוצת מערכות המסתור במערב הר חברון

דביר רביב ויאיר ספיר

מבוא

תפוצת מערכות המסתור היא כלי חשוב ומרכזי לקביעת גבולות האזור שהיה נתון תחת המנהל הבריטובכאי. אף שראשיתה של תופעת מערכות המסתור מיוחסת כבר לימי בית שני, מקובל לראות בה עדות ליישוב יהודי בזמן מרד ברכובכא.

התופעה של מערכות המסתור אותרה במאה ה-19 בשפלת יהודה, אך זכות ראשונים לתיארוך התופעה לימי מרד בר כוכבא שמורה להרי יהודה. כבר בסוף שנות ה-60 ובראשית שנות

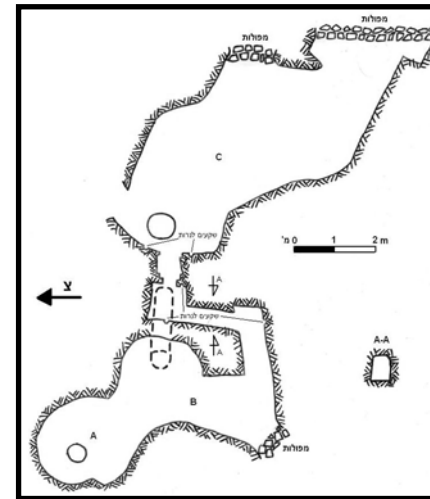
איור 1: מפת תפוצת מערכות המסתור ביהודה (מתוך: Kloner & Zissu, 2003)

ה-70 של המאה ה-20 נחפרו מערכות מסתור בעין ערוב ובהרודיון ונתגלו בהן מטבעות, נרות וממצאים נוספים המעידים על שימושן בימי מרד ברכובכא. מסוף שנות ה-70 ואילך החלו להתגלות מערכות מסתור נוספות בהרי יהודה, במקביל לגילויין בשפלת יהודה. בשנת 1987 סוכמה לראשונה תפוצת מערכות המסתור בספרם של עמוס קלונר ויגאל ספר, בו הוצגו בין השאר מערכות מסתור שהתגלו באתרים שונים בהרי יהודה ובהם: תל גדור, ח'רבת ברכות, ח'רבת כופין, ח'רבת צבור וואדי פוכין. החל מאמצע שנות ה-80 התגלו מערכות מסתור באתרים נוספים בדרום הרי יהודה שתפוצתם סוכמה בידי קלונר ובונו זיסו (Kloner & Zissu, 2003; 2006, 147-138) ועודכנה לאחרונה בידי איתן קליין ודביר רביב (קליין ורביב, 2012, 89-106). מעיון במפת התפוצה המעודכנת של מערכות המסתור באזור הר חברון עולה כי אלה נתגלו בעיקר בחלקו הצפוני ובחלקו הדרומי וטרם נתגלו באזור שממערב לחברון, בין גוש עציון לדהריה (איור 1). עם זאת יש לציין, שבאזור זה

התגלתה מערת מפלט מימי מרד בריכוכבא (עמית ופרומקין, 2003, עמ' 157-161) ובידינו מידע אודות מטמונים רבים יחסית מימי מרד בריכוכבא שנתגלו באזור זה (Mildenberg, 1984, 54-57). בנוסף, על פי המקורות ההיסטוריים השתייך אזור מערב הר חברון למחוז אדום (אדומיאה), שבו התקיים יישוב יהודי בשלהי ימי הבית השני (ספראי, 1980, עמ' 75-80; שטרן, 1991, עמ' 258). לעדויות אלו יש להוסיף שלוש מערכות מסתור אשר נתגלו לאחרונה במהלך סיורי שטח ויוצגו במאמר זה.¹

ח'רבת צפא

ח'רבת צפא שוכנת על גבעה במרכז שלוחה המופרדת מסביבתה על ידי נחל האלה ונחל נציב; שטחה כ-8 דונם. כ-700 מ' מדרום-מערב לחורבה מצויה מערת טורצפא אשר שימשה מפלט למורדים במהלך מרד בריכוכבא. האתר נסקר לראשונה במאה ה-19 על ידי אנשי הסקר הבריטי (P.E.F), שמסרו על יסודות של מבנים, על מערות, בורות מים וערמות אבנים (Conder and Kitchener, 1882, 368; פרס, 1948, עמ' 347). במהלך שנות ה-90 סקר אבי עופר את האתר ודיווח על שרידי מבנים הקבורים בטרסות,

איור 2: ח'רבת צפא: תכנית וחתך של מערכת המסתור (מיפוי: ד' רביב, י' ספיר, ד' סעייד וא' קליין)

אבנים מסותתות, בורות, סימני חציבה וחרסים מהתקופה הביזנטית (עופר, 1993, 14, אתר 212). במהלך סיור באתר ביוני 2011 אותרה ותועדה במרכז החורבה מערכת חללים תת-קרקעיים חצובים בסלע (ני"צ 154852/110424, איור 2, רביב ד', בהכנה). הכניסה למערכת נעשית דרך שני פתחים המצויים במרחק של כ-6 מ' זה מזה. הפתח המערבי הוא למעשה פיר מעוגל בקוטר של כ-45 ס"מ הקבוע בתקרתו של חדר A (איור 3). צורתו של חדר זה כבור פעמון קטן בקוטר

איור 3: ח'רבת צפא: פתחה המערבי של מערכת המסתור (צילום: ד' רביב)

איור 4: ח'רבת צפא: מחילה c-b (צילום: ד' רביב)

של כ-2 מ'. הדופן הדרום-מזרחית של חדר A נפרצה וממנה ניתן לעבור אל חלל B, שמידותיו 2X4 מ'; חלקו הצפוני מעוגל וחלקו הדרומי טרפזי. מהחלק הצפוני המעוגל נחצבה מחילת מסתור קצרה במפלס נמוך יותר המובילה מזרחה לעבר חדר C (להלן). מהפינה הדרום-מערבית של החלק הדרומי בחלל B נחצב פתח ברוחב של כ-80 ס"מ הסתום כיום בסחף. מהפינה הדרום-מזרחית של חלל B הותקנה מחילת מסתור טיפוסית (c-b) באורך כולל של 5 מ' וברוחב ממוצע של כ-50 ס"מ שבדופןותיה נחצבו שקעים לנרות (איור 4). תחילה פונה המחילה מזרחה ולאחר כ-1.5 מ' היא משנה את כיוונה ב-90 מעלות צפונה. רוחבה של המחילה בקטע זה אינו עולה על 45 ס"מ ולאחר כ-2 מ' נחצב חדרון קטן אליו מגיעה מחילת המסתור שנחצבה מחלל B במפלס נמוך יותר. מחדרון זה משנה המחילה (c-b) את כיוונה ב-90 מעלות

מזרחה ולאחר כחצי מטר היא נעשית צרה כמין פתח שרוחבו אינו עולה על 40 ס"מ (איור 5). כמטר אחרי הפתח מובילה המחילה אל חלל אירגולרי C, שמידותיו 3X9 מ'. בדופן המזרחית של חלל C חצובים שני פתחים שסתומים כיום בסחף, ובחלקו המערבי, סמוך לפתח מחילת המסתור c-b, נחצב בתקרתו פתח מעוגל בקוטר של כ-65 ס"מ הסתום כיום בסחף. בדופן הצפונית של חלל C פתח חצוב שכיום ניתן להיכנס דרכו אל המערכת התת-קרקעית. נתוניה של מערכת תת-קרקעית זו – חיבור בין מתקנים קדומים; מחילות בעלות חתך טיפוסי למחילות מסתור; שקעים לנרות; שינוי מפלס; מתקן נעילה ומחילה הפונה בזווית חדה – מאפשרים לזהותה כמערכת מסתור מימי מרד בריכוכבא.

איור 5: ח'רבת צפא: מבט מחלל c לעבר מחילה c-b (צילום: ד' רביב)

חדה – מאפשרים לזהותה כמערכת מסתור מימי מרד בריכוכבא.

1. אנו שמחים להודות לחברים שסייעו בעבודת השדה: דוד סעייד, אריה קליין, נתנאלה וידר ומוריה פרגיון.

איור 8: ח'רבת אל פרעה: מחילה b-a (צילום: ד' רביב)

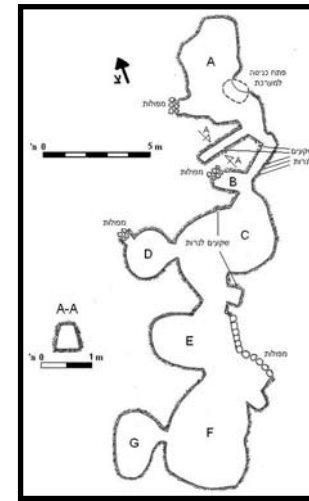
נחצב מעבר ברוחב של כ-85 ס"מ המוביל אל חלל C. צורתו של חלל זה אירגולרית, מידותיו 6X4 מ' ובדופנו המערבית נחצב מעבר שרוחבו כ-90 ס"מ המוביל אל חדר מסתור D. מתארו של חדר זה מעוגל ובדופנו הצפונית נחצבה מחילה ברוחב של כ-50 ס"מ הסתומה כיום בסחף. בחלקו הדרומי של חלל C נחצבה גומחה מלבנית שמידותיה 1X0.7 מ'. לצד הגומחה, בקצה הדרומי של חלל C, נחצב מעבר שרוחבו כ-1.3 מ' המוביל לחלל E. מתארו של חלל זה אוכלי ובדופנו המזרחית בנוי קיר מאבני גזית. מדרום לחלל E ישנו מעבר שרוחבו כ-2.3 מ' המוביל לחלל F. גם צורתו של חלל זה אוכלית ומידותיו 6X4.2 מ'. בדופנו המזרחית נחצבה גומחה קטנה שמידותיה 0.9X0.8 מ' וכ-1 מ' מצפון לה ישנן מפולות. מדופנו המערבית של חלל F נחצב מעבר צר שרוחבו כ-50 ס"מ המוביל לחדר מסתור G (איור 9). מתארו של

איור 9: ח'רבת אל פרעה: מעבר g-f (צילום: ד' רביב)

ח'רבת אטיבה שוכנת על גבי שתי גבעות נישאות הצופות למרחקים

כחצי ק"מ מדרום ליישוב תלם; שטחה כ-30 דונם. מקובל לזהות במקום את "בית לעפרה" הנזכר בנבואת מיכה על החורבן הצפוי לערי שפלת יהודה במסע סנחריב מלך אשור (כוכבי,

איור 6: ח'רבת אל פרעה: תכנית של מערכת המסתור (מיפוי: ד' רביב ויאיר ספיר)

לאור גילויה של מערכת מסתור במקום נראה שניתן להציע את זיהויו של אתר זה עם צפא, יישוב יהודי משלהי ימי הבית השני ומקום מוצאו של יהושע בן צפא, ממפקדי ארץ אדום במהלך מרד החורבן (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ב, עמ' 567).

ח'רבת אל פרעה

ח'רבת אל פרעה שוכנת על גבי שלוחה צרה מדרום לערוצו העמוק של נחל גוברין, כ-700 מ' מדרום ליישוב אדורה; שטחה כ-5 דונם. האתר נסקר לראשונה בסוף שנות ה-60 בידי צוות סקר החירום שדיווח על מבנים עתיקים, אבני גזית, עמודים בשימוש משני, רחבה ששימשה אולי לכנסייה, חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית (כוכבי, 1972, עמ' 59). עופר דיווח על חורבה קטנה, קבר במדרון הצפוני וחרסים

מן התקופה הרומית הקדומה (עופר, 1993, עמ' 29, אתר 183).

במהלך סיור באתר בפברואר 2010 אותרה מערכת חללים תת-קרקעיים חצובים בסלע (ני"צ 151344/105813), אשר שימשה כפי הנראה למסתור (איורים 6,7). הכניסה למערכת נעשית דרך פתח עגול שקוטרו 1.3 מ' הקבוע בתקרתו של חלל A. צורתו של חלל זה אירגולרית, מידותיו 4.5X2.7 מ' ובדופנו המערבית נחצבה מחילה ברוחב של כ-90 ס"מ הסתומה בסחף.

איור 7: ח'רבת אל פרעה: הכניסה למערכת המסתור (צילום: ד' רביב)

מהפינה הדרום-מזרחית של חלל A נחצב מעבר ברוחב של 1.1 מ' המוביל אל שתי מחילות מסתור

טיפוסיות. רוחבה של המחילה המערבית כ-50 ס"מ; בדופן הדרומית שלה נחצב שקע לנר והיא מסתיימת לאחר כ-2.8 מ'. המחילה המזרחית b-a, אורכה כ-3.5 מ', רוחבה הממוצע כ-55 ס"מ ובדופנותיה נחצבו שקעים לנרות. לאחר כ-1.3 מ' משנה המחילה את כיוונה ב-90 מעלות לדרום-מערב (איור 8). המחילה מסתיימת בחלל B שצורתו מלבנית, מידותיו 1X2 מ' ובפינתו הצפון-מערבית נחצב פתח שסתום כיום בסחף. מהדופן הדרומית של חלל B

איור 12: ח'רבת אטיבה: פיר d-c (צילום: ד' רביב)

איור 13: ח'רבת אטיבה: מחילה d-c (צילום: ד' רביב)

איור 14: ח'רבת אטיבה: מחילה d-c (צילום: ד' רביב)

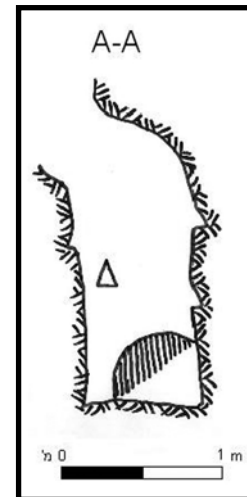
המחילה נחצבו שקעים לנרות והיא יורדת בצורה אלכסונית למפלס הנמוך בכמטר מתחתית הפיר המעוגל. המחילה נגמרת בחדרון מסתור D שצורתו אי רגולרית, מידותיו 1.5X4.5 מ' וגובה תקרתו כמטר. מהדופן הצפונית של חדר D נחצב מעבר שרוחבו כ-1.2 מ' המוביל לחדרון מסתור E. צורתו של חדר זה אי רגולרית, מידותיו 2X1.7 מ', גובה תקרתו כ-80 ס"מ ובדופנו המזרחית נחצב שקע לנר. לאגף זה, הכולל מחילה צרה ומפותלת שמפלסה משתנה ובסיומה חדרוני מסתור קטנים, דמיון רב למערכות המסתור הקטנות שנחשפו בחורבת עתרי בשפלת יהודה. מערכות אלו תוארכו למאה הראשונה ויצאו מכלל שימוש בעת החורבן בסוף ימי הבית השני (זיסו וגנור, 2002, עמ' 20-21). בנוסף למערכת המסתור אותרה במדרון הדרומי של הגבעה המערבית מערת קבורה עם כוכים (ני"צ 153018/107207), המעידה אף היא על יישוב במקום בתקופה הרומית הקדומה.

סיכום

במאמר זה הוצגו שלוש מערכות חללים תת-קרקעיות שנתגלו באתרים שונים במערב הר חברון. למערכות אלו מאפיינים אדריכליים (מחילות צרות ומפותלות המשנות לעתים את מפלסן, שקעים לנרות, אמצעי נעילה, חיבור חללים

איור 10: ח'רבת אטיבה: תכנית של מערכת המסתור (מיפוי: ד' רביב ויאיר ספיר)

איור 11: ח'רבת אטיבה: חתך של מערכת המסתור (מיפוי: ד' רביב ויאיר ספיר)

1972, עמ' 29; ברוכי-אונא, 2009, עמ' 43-51).² האתר נסקר לראשונה במאה ה-19 בידי ויקטור גרן שמסר על שרידי מבנים ובורות מים (בן עמרם, 1984, עמ' 240-241). אנשי סקר החירום דיווחו על שרידי מבנים שנפגעו על ידי עיבוד חקלאי וחרסים מן התקופות ההלניסטית והרומית המאוחרת (כוכבי, 1972, עמ' 57). עופר הבחין בין שני אתרים סמוכים: האחד נמצא על ני"ג 784 והשני על גבעה כ-100 מ' ממזרח לו. על פי ממצא החרסים הוא שיער שהגבעה המערבית (784) היא אתרה הקדום של אי טיבה (בעיקר בתקופות הברונזה והברזל) ואילו הגבעה המזרחית הייתה מיושבת בתקופות מאוחרות יותר (בעיקר בתקופה הביזנטית). בגבעה המערבית ליקט עופר בין השאר חרסים מהתקופה הרומית הקדומה

(1993, 29, אתרים 191-192). במהלך סיור באתר באפריל 2011 אותרה בגבעה המזרחית מערכת חללים תת-קרקעיים חצובים בסלע המחברים במחילות צרות, אשר שימשה ככל הנראה כמערכת מסתור (ני"צ 153289/107258) (איורים 10-11). הכניסה למערכת נעשית דרך שני פתחים המצויים במרחק של כ-10 מ' זה מזה. הפתח המערבי קבוע בתקרתו של חלל אי רגולרי A שמידותיו 10X5 מ'. קירות חלל זה טוּיחו בטיח אפור ובדופנותיו הצפונית והמערבית נחצבו פתחים שסתומים היום במפולות. מהדופן הדרומית של חלל זה חצוב פתח ברוחב של כ-80 ס"מ המאפשר מעבר בזחילה בלבד. פתח זה מוביל אל חללים B ו-C. צורתו של חלל B מלבנית ומידותיו 9X4 מ'. מהדופן המערבית של חלל B נחצב פתח שרוחבו 2.3 מ' הסתום כיום בסחף ומהפינה הדרום-מזרחית שלו נחצב פתח ברוחב של כ-2.6 מ' דרכו ניתן להיכנס אל המערכת התת-קרקעית. צורתו של חדר C אי רגולרית, מידותיו 8X11 מ' ובדופנו הצפונית נחצב שקע לנר. בדופן המזרחית של חלל זה הותקן פיר מעוגל שקוטרו כ-80 ס"מ, עומקו כ-1.5 מ' ובדופנותיו נחצבו שקעי עזר לטיפוס (איור 12). בתחתית הפיר נחצבה מחילת מסתור מפותלת שאורכה 5.5 מ' ורוחבה הממוצע כ-50 ס"מ (איורים 13-14). לאורך

2 רמז נוסף לקיומה של "עפרה" באזור ניתן למצוא בדברי הימים א ד, יד שם מופיע עפרה כשמו של אחד ממצאצי יהודה. שינוי השם מאטיבה לעפרה קשור להטבת שמות משורש עפ"ר שנתפסו כמילים שליליות בערבית והפיכתם בלשון סגי נהור לאטיבה, שפירושו הטובה (Hartman, 1911, 536-538); אליצור, 2009, 319-325).

מקורות

אליצור י', 2009, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים.

גופנא ר' ופורת י', 1972, "הסקר בארץ אפרים ומנשה", מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 196-241.

זיסו ב' וגנור א', 2002, "חורבת עתרי: כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות, לה, עמ' 18-27.

כוכבי מ', 1972, "הסקר בארץ יהודה", מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 19-89.

ספראי ז', 1980, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב, עמ' 80-75.

עופר א', 1993, הר יהודה בתקופת המקרא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

עמית ד' ופרומקין ע', 2003, "מערת טור-צפא: מערת מפלט (?) מימי מרד בר-כוכבא במערב הר חברון", י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, יב, אריאל, עמ' 157-161.

פרס י', 1948, "ח'רבת א-צפא", ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ב, ירושלים, עמ' 347.

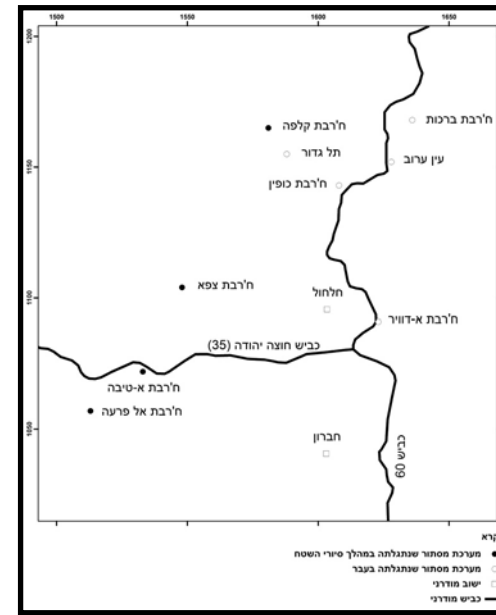
פרס י', 1951, "בית אל (ב)", ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, א, ירושלים, עמ' 75.

קלונר ע' וטפר י', 1987, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב.

קליין א' ורביב ד', 2012, "בעקבות תעודות וכתובות: מערכות מסתור בדרום הר חברון", מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון, כא, אריאל, עמ' 89-106.

קלונר ע' וזיסו ב', 2006, "מערכות המסתור בארץ-יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר-כוכבא", מ' מור ואחרים (עורכים), לאוראל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 125-147.

קדומים וסתימת פתחיהם המקוריים) המרמזים כי המערכות שימשו למסתור, תופעה שהייתה נפוצה בשלהי ימי הבית השני ובעיקר בימי מרד ברכוכבא. מערכות אלו מיתוספות למערכות מסתור אחרות (דוגמת אלו שנתגלו בעין ערוב, ח'רבת ברכות, ח'רבת גדור, ח'רבת כופין וח'רבת אדוויר) ולמערת המפלט טור-צפא שנתגלו זה מכבר באזור זה (איור 15) ומחזקות את הסברה על השתתפותם הפעילה של תושבי מערב הר חברון היהודים במהלך מרד בר-כוכבא. סברה זו מתחזקת בשל קרבתה של ביתר בירת המרד לאזור והיותו במרכזה של ארץ יהודה בשלהי ימי הבית השני ומרד ברכוכבא. על השתתפותו של האזור במרד ניתן אף ללמוד ממדרש חז"ל:

איור 15: מפת תפוצת מערכות המסתור במערב הר חברון (שרטוט: י' ספיר וד' רביב)

אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות, חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד, אמר דערוק מן הכא יתצד מן הכא יתצד מן הכא. (תרגום: אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות – אחת בחמת, אחת בכפר לקיטיא ואחת בבית אל של יהודה. אמר מי שיברח מכאן יהא ניצוד מכאן ומי שיברח מכאן יהא ניצוד מכאן) (איכה רבה פרשה א).

את בית אל דיהוד מקובל לזהות עם הכפר בית אולה שבמערב הר חברון (פרס, 1951, עמ' 73); השם בית אל השתמר בשמו של הכפר והשם יהוד השתמר כפי הנראה בשמו של הוואדי הסמוך – ואדי אל יהודי.

רביב ד', "מניין הגיעו פליטי מערת טור-צפא שבמערב הר חברון?", בהכנה.

שטרן מ', 1991, "תיאור ארץ ישראל בידי פליניוס הזקן וחלוקתה האדמיניסטרטיבית של יהודה בסוף ימי הבית השני", י' גפני ואחרים (עורכים), מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים, עמ' 246-260.

Conder C. R. and Kitchener H. H., 1882, *The Survey of Western Palestine, Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology*, Judaea, III. London.

Hartman R., 1911, "Zum Ortsnamen at-Ta. Jjiba", *ZDMG*, 65, pp. 536–538.

Mildenberg L., 1984, *The Coinage of the Bar-Kokhba War*, Aarau-Frankfurt-Salzburg, pp. 54-57.

Kloner A. and Zissu, B., 2003, "Hiding Complexes in the Northern Judaeian Shephelah and the Northern Boundary of the Bar Kokhba Administration", Bottini, C., Di Segni L. and Chrupcala D. (eds.), *One Land, Many Cultures*, Jerusalem, pp. 261-268.